

ОУН І НАЦИСТСЬКА НІМЕЧЧИНА: МІЖ КОЛАБОРАЦІОНІЗМОМ І РЕЗИСТАНСОМ

Проблему співпраці ОУН із Німеччиною в критичних 1939—1941 рр. потрібно, звичайно, розглядати в контексті її національно-визвольної діяльності. Важливою ділянкою цієї діяльності був пошук зовнішньої допомоги, і немає нічого дивного в тому, що цю допомогу націоналісти знайшли саме в Німеччині, яка в цей час була великою динамічною силою, що мала розгалужені міжнародні зв'язки — наприклад, дипломатичні відносини з Вашингтоном зберігалися до 11 грудня 1941 р., коли Німеччина оголосила війну США. Справжнім колаборантом Третього Райху був Радянський Союз, який, підписавши 23 серпня 1939 р. «Радянсько-німецький договір про ненапад», дав Гітлеру змогу вільно діяти проти Польщі, а відтак проти держав Західної Європи. Сам же Сталін, користуючись з договору, вислав Червону армію проти Польщі, а згодом — Балтійських держав та Фінляндії. Колаборація між нацистами і комуністами тривала до 22 червня 1941 р., коли Німеччина почала війну проти Радянського Союзу.

Мета Організації Українських Націоналістів — здобути для українського народу самостійну державу — була чітко сформульована під час установчої конференції ОУН 1929 р. Зрозуміло, що шлях до її досягнення був трудний, адже етнічна українська територія була окупована чужими державами: Радянським Союзом на сході і Польщею, Угорщиною, Румунією та Чехословаччиною на заході. Щоби здобути підтримку для своєї справи, ОУН прийняла ідеологію інтегрального націоналізму, який був рушійною силою у 1920-х і 1930-х рр. Український варіант цієї ідеології, найближчий до французького, виявився дуже успішним у залученні молоді Західної України. Можна твердити, що ОУН радикалізувала до теперішні національні прагнення, центральною — а радше єдиною — метою проголосивши служіння українській нації в боротьбі

за свободу. Все інше, в тому числі й устрій майбутньої держави, яку націоналісти сподівалися створити, було відсунуто на задній план. Втім, читаючи програму ОУН, можна завважити, що поряд із політичною незалежністю нації Організація турбувалася про соціальну та економічну незалежність. Ці ідеї привернули велику частину населення, і знову ж таки передовсім молодь¹.

ОУН не була застиглою, мертвою організацією із «викарбуваною в камені» програмою. Навпаки, це був живий організм, який постійно шукав нових шляхів для досягнення своїх цілей. Керівництво орієнтувало ОУН на авторитаризм, наслідуючи успіх тоталітарних систем. Це стало очевидно після вбивства полк. Євгена Коновальця 1938 р., коли ОУН стала унітарною політичною організацією із незаперечним авторитетом провідника. Такі тенденції дали привід називати її фашистською організацією; сама ж ОУН дистанціювалася як від фашизму, так і від нацизму та комунізму². Олександр Мотиль, коментуючи аргументи лідерів ОУН, пояснював, що для фашистів держава є початком і кінцем усього: «Фашизм — це спосіб організування держави, а український націоналізм — це засіб здобуття держави. Значить, українці не можуть бути фашистами, бо вони ще навіть не досягли цього пункту — держави, яка уможлиблює фашизм [...] Іншими словами, український націоналізм в основному був національним визвольним рухом». Справді, фашизм не визнає нації без держави. Натомість ОУН твердить: «Нація — це найвища форма органічної людської

¹ Про генезу ОУН див.: Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*. — Colorado, 1980; Мартинець В. *Українське підпілля: від У.В.О. до О.У.Н.* — Вінніпег—Канада, 1949; Мірчук П. *Нарис історії ОУН.* — Т. 1. — Мюнхен, 1968; Кричевський Р. *ОУН в Україні — ОУЗ і ЗЧ ОУН.* — Нью-Йорк—Торонто, 1962— С. 4—10; Губерський А., Андрущенко В., Михальченко М. *Культура. Ідеологія. Особистість: методологічно-світоглядний аналіз.* — К., 2002.

² Аргументи ОУН проти ототожнення її з фашизмом, нацизмом і комунізмом див. в офіційній публікації ОУН: *Розбудова Нації.* — 1929. — Ч. 8-9. — С. 262; 1929. — Ч. 12 (грудень); 1931. — Ч. 11-12 (листопад-грудень). У книжці про фашизм Муссоліні писав: «Фашистська концепція Держави є всеохопною: поза нею жодні людські або духовні вартості не можуть існувати [...] Нація не генерує Держави: це застаріле натуралістичне уявлення, яке в ХІХ столітті дало ґрунт твердженням на користь національних держав. Це радше Держава створює націю, надаючи бажання, а тим самим реальне життя народові, свідомому своєї моральної єдності». Див. Mussolini. *Fascism: Doctrine and Institutions.* — Rome, 1935. — P. 26—27, 30, 40—41.

спільноти [...] українська нація — це вихідний пункт кожної акції і кінцева мета кожного змагання українського націоналізму»³.

ОУН зі своїми цілями не знайшла розуміння серед європейських держав. Виняток становив литовський уряд, який, згідно з британським повідомленням, забезпечив Провід ОУН «постійними грошовими субсидіями, фальшивими паспортами, полегшував їхні подорожі до Америки під вигаданими прізвищами для проведення агітації та уможливив видання журналу УВО «Сурма» в Каунасі»⁴. Цей документ також підкреслює, що Чехословаччина, якщо й не підтримувала, то принаймні толерувала багатьох провідних членів ОУН, які жили і працювали на її території⁵.

Водночас пост-версальська Німеччина використовувала німців, причетних до боротьби Галичини за незалежність у 1918—1921 рр., щоб зібрати інформацію про внутрішні процеси у Польщі, про ставлення галицьких українців до польської влади, а також про ситуацію в Радянському Союзі. Проф. Гергард фон Менде, високопоставлений службовець у нацистському апараті і спеціаліст у східноєвропейських справах, серед таких емісарів згадує полк. Альфреда Бізанца, проф. Ганса Коха, Северіна Байгерта і Йосифа Мюллера. За словами Г. фон Менде, А. Бізанц був головним зв'язковим між німецькою розвідкою та ОУН. Співпраці між ОУН і німецькою розвідкою на той час фактично не було, Г. фон Менде згадує лише про поодинокі контакти полк. Є. Коновальця з деякими офіцерами німецької розвідки; головне бюро німецької Служби безпеки (СД — від нім. Sicherheitsdienst) навіть не мало окремої програми щодо України. Як пише проф. Г. фон Менде, німці «ще не визнавали українського питання політичним фактором». Ця ситуація змінилася 1938 р., коли зросла напруга між Польщею і Німеччиною⁶.

³ Motyl A. J. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929*. — New York, 1980. — P. 162–166.

⁴ *Public Record Office, Foreign Office, 371/19962*. — Doc. 3276. — P. 6. (Збірка має назву: «Документи стосовно діяльності ОУН і УВО серед українського населення США і Канади, а також про допомогу литовського уряду українським терористам».)

⁵ *Ibid.* — P. 10.

⁶ З приватного архіву проф. Гергарда фон Менде, директора департаменту «*Fremde Völker*» («Чужі народи») при Міністерстві східних справ. Див. його «*Die Verbindungen der deutschen Abwehr*» (S. 1, 16). Копії зберігаються в приватному архіві автора.

Після вбивства полк. Є. Коновальця радянським агентом, Провід ОУН перейшов під оруду Андрія Мельника, який ставився прихильно до співпраці з Абвером (німецькою військовою розвідкою), сподіваючись від німців допомоги для досягнення політичних цілей ОУН. Переговори стосовно співпраці ініціював Абвер, який розпочав дискусії не лише з представниками ОУН, але також із деякими іншими впливовими українцями. Наприклад, полк. А. Бізанц та інші працівники німецької розвідки зустрілися 1939 р. з Дмитром Палієвим і Михайлом Хроновятом у Сершці, вони обговорювали роль українців у можливому польсько-німецькому конфлікті⁷. В результаті зустрічей з керівництвом ОУН Абвер у серпні 1939 р. розпочав вишкіл приблизно 200—600 українців, з яких планувалося сформувати диверсійний підрозділ. Цей підрозділ, під командуванням полк. Романа Сушка, так і не взяв участі в жодній військовій операції, бо коли радянські війська вдерлися в Польщу, Абвер заборонив йому переходити через р. Сян, щоб запобігти зіткненню з радянськими військами, яке було би порушенням німецько-радянської угоди⁸. Незабаром український підрозділ був розпущений, так закінчився перший етап співпраці між ОУН і Німеччиною.

Крах надій, що його пережили українці внаслідок провалу боротьби за незалежність Карпатської України та після укладення німецько-радянської угоди, посилили конфлікт між Андрієм Мельником і Степаном Бандерою, який саме вийшов із польської в'язниці. Розкол в ОУН стався вже в лютому 1940 р., коли від Організації відокремилася частина членівна чолі зі С. Бандерою — ОУН(б), — а довершився у квітні 1941 р., коли ОУН(б) скликала Другий великий збір, котрий визначив її політику⁹. Відтепер фактично існували дві окремі організації, які йшли до тієї самої мети — незалежної України, — але різними шляхами. Тим часом німці вже готувалися до

⁷ *Die Verbindungen der deutschen Abwehr.* — S. 2–4.

⁸ *Neulen H. W. An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS.* — München, 1985. — S. 306–307; *Крохмалюк Р. Заграва на сході: спогади і документи з праці у Військовій управі «Галичина» в 1943-1945 роках.* — Торонто—Нью-Йорк, 1978. — С. 7–9; *Abshagen K. Canaris, Patriot und Weltbürger.* — Stuttgart, 1949. — S. 217.

⁹ *Кентій А. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929-1941).* — К., 1998. — С. 127–135.

війни з Радянським Союзом і сподівались при тому використати об'єднану ОУН.

Навесні 1941 р. ОУН(м) і ОУН(б) за підтримки Абверу почали організовувати групи людей, які повинні були пройти таємний вишкіл для спеціальних операцій. Активну роль в організації військових вишколів для послідовників С. Бандери відігравав Ріко Ярій¹⁰, член Проводу ОУН(б), який багато років працював агентом німецької розвідки. Як можна було сподіватися, німці й вишколені в Нойгаммері (Німеччина) і Зауберсдорфі (Австрія) українці, з яких сформували батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», мали відмінні цілі. Члени ОУН вступали в ці військові частини з єдиною метою: служити українській справі. Щоб забезпечити свій статус, українці висунули умову, що «не будуть змушені скласти присягу Фюрерові чи Німеччині, а радше Україні й ОУН»¹¹.

Щоб упевнитися, що німецька влада розуміє, з яких причин українці погодилися брати участь у її планах, обидві фракції ОУН поінформували про свої цілі Гітлера та інших високопоставлених чиновників. У меморандумі від 14 квітня 1941 р. керівництво ОУН(м) уже в першому реченні заявило, що «мета Організації Українських Націоналістів є відновлення незалежної суверенної Української Держави на території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем, яку заселює український народ»¹². Одна з резолюцій, ухвалених під час Другого великого збору ОУН(б), констатує, що «тільки повністю суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові вільне життя і повний всесторонній розвиток її народу»¹³. 23 червня ОУН вислала 14-сторінковий

¹⁰ Кентій А. *Нариси історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 151.

¹¹ *Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках.* — Вид-во Наша Книгозбірня, 1953; *У лавах Дружинників: спогади учасників.* — Денвер, Колорадо, 1982; Шанковський Л. *Похідні групи ОУН.* — Мюнхен, 1958; Kosyk W. *The Third Reich and Ukraine.* — New York, 1993. — P. 128–136. Про інші цікаві деталі див. теж: Raschhofer H. *Political Assassination: The Legal Background of the Oberlaender and Stashinsky Cases.* — Tübingen, 1964. — P. 1–46; Brockdorff W. *Geheimkommandos des Zweiten Weltkrieges.* — München, 1967. — S. 126–138.

¹² Див. Bundesarchiv, NS 43/41. «*Memorandum über die Ziele der ukrainischen nationalistischen Bewegung von der Führung der ukrainischen Nationalisten*».

¹³ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.* — Б. м. в., 1955. — С. 24–48.

меморандум за підписами Степана Бандери і Володимира Стахова Гітлерові; в ньому були заторкнені різні справи, але центральним був наголос на тому, що головна мета ОУН — відновлення незалежної Української Держави, про що згадується принаймні на сімох сторінках¹⁴. Меморандум містив також застереження, а насправді погрозу: «Якщо навіть німецькі війська при вмарші в Україну будуть спершу привітані, очевидно, як визволителі, то це наставлення може швидко змінитися, коли Німеччина прийде до України без відповідних обіцянок щодо свого наміру відновити Українську Державу»¹⁵. Меморандум закінчується дуже сильною заявою, що «українці сповнені рішимости створити умови, які гарантуватимуть національний розвиток у самостійній державі. Кожна влада, яка переслідує свої власні інтереси в побудові нового порядку на східноєвропейському просторі, мусить взяти до уваги цю резолюцію»¹⁶. Деяким німецьким чиновникам та інтелектуалам було зрозуміло, що українці «готові приєднатися до Німеччини, щоб здобути собі національну свободу. Вони бачили нагоду зреалізувати свою мрію про самостійну Українську Державу, вільну від Польщі і Росії. Все суспільство об'єднане цим прагненням»¹⁷.

Німецькі власті, отримавши від українців згадані документи, проаналізували їх¹⁸, але відповіді не дали, оскільки, наміряючись експлуатувати українців для власних цілей, не хотіли провокувати їхній спротив. Як писав Ганс фон Герварт: «Гітлер бачив Україну, як і інші окуповані території Радянського Союзу, винятково об'єктом колоніальної експлуатації»¹⁹. Гітлерові ідеї віддзеркалювались

¹⁴ *Beschlüsse des II. Kongresses der Organisations Ukrainischer Nationalisten — OUN. — T. 120. — Roll № 2533/ E 292922-292935.*

¹⁵ *Оскільки це твердження відкидає будь-які спекуляції щодо справжньої мети ОУН, дозвольте зачитувати оригінал: «Wenn auch die deutschen Truppen bei ihrem Einmarsch in die Ukraine selbstverständlich dort zuerst als Befreier begrüsst werden, so wird sich diese Einstellung bald ändern können, falls Deutschland in die Ukraine nicht mit dem Ziel der Wiederherstellung des ukrainischen Staates und den entsprechenden Parolen kommt» (Ibid. — T. 120. — E 292927.*

¹⁶ *Ibid. — E 292935; див. теж: Denkschrift der Organisation Ukrainischer Nationalisten zur Lösung der ukrainischen Frage // Bundesarchiv. — R 43 II/1500. — S. 63-77.*

¹⁷ *von Herwarth H. Deutschland und die ukrainische Frage 1941-1945. — München: Institut für Zeitgeschichte, 51/Mo 87. — S. 10.*

¹⁸ *Bundesarchiv. — R 43 II/1500. — S. 62.*

¹⁹ *Herwarth H. Deutschland und die ukrainische Frage 1941-1945. — S. 2.*

у ставленні цілого державного апарату і в політиці, здійснюваній в Україні. Справді, німці не бачили в українцях партнерів²⁰. Незважаючи на непевність становища, українці в батальйоні «Нахтігаль» «без надії сподівались», і коли розпочалася війна з Радянським Союзом, вони були серед перших частин, які увійшли до Львова вранці 30 червня. Після тижневого перебування у Львові «Нахтігаль» відійшов на фронт воювати проти Червоної армії і добився до Вінниці. Батальйон «Роланд» розпочав свою участь у війні дещо пізніше — він оперував уздовж південного фронту. Перейшовши Угорщину, він вступив у Румунію і врешті добрався до України, де встановив контакти з деякими похідними групами ОУН. Так українці виконували те, чого сподівалися від них німці.

Не певні свого майбутнього, українці зважилися на рішучі дії. З ініціативи ОУН(б) 86 визначних осіб різних політичних переконань, за винятком прибічників А. Мельника, зустрілися 22 червня у Кракові і після довгих дискусій створили Український національний комітет. Відповідали за діяльність Комітету ген. Всеволод Петрів (президент), д-р Володимир Горбовий (перший віце-президент), проф. Віктор Андрієвський (другий віце-президент), д-р Степан Шухевич (перший секретар) і колишній депутат-маршалок польського парламенту Василь Мудрий (другий секретар)²¹. Того самого дня Комітет написав звернення до українського народу, що його підписали 36 визначних громадян, культурних і політичних діячів, закликаючи українців об'єднатися для спільної боротьби за створення Української Держави²². Це аж ніяк не вплинуло на полк. А. Мельника, який різко розкритикував творців Комітету²³.

Слідом за передовими відділами німецької армії ОУН — бандерівці і мельниківці — вислала групи активістів, відомі як похідні групи, у східні регіони України; їхнім обов'язком було допомагати

²⁰ Duv. Müller R.-D. *Das Tor zur Weltmacht: Die Bedeutung der Sowjetunion für die deutsche Wirtschafts- und Rüstungspolitik zwischen den Weltkriegen.* — Boppard am Rhein: Boldt, 1984. — S. 347–348; також: Armstrong J. A. *Ukraine: Colony or Partner? // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective / Ed. by Torke H.-J. and Himka J.-P.* — Edmonton—Toronto, 1994. — P. 187–199.

²¹ Plynzkyj R. *Deutschland und die Ukraine 1934-1945.* — B. II. — München: Osteuropa Institut, 1956. — S. 144–147.

²² *Українське державотворення / За ред. О. Дзюбана.* — Львів—К., 2001. — С. 65–66.

²³ Plynzkyj R. *Deutschland und die Ukraine 1934-1945.* — S. 148–150.

організовувати місцеву адміністрацію і поліцію та прищеплювати їм дух громадської незалежності. Тоді ж до Львова вирушив Ярослав Стецько, перший заступник С. Бандери, щоб бути там, коли німецькі війська ввійдуть у місто. ОУН уповноважила його провести акцію, яка стала викликом планам Гітлера щодо України. Ця історична подія, відома як Національні збори, відбулася 30 червня 1941 р. в будинку «Просвіти», де зібралося приблизно сто видатних львів'ян; вони не знали, що братимуть участь в історичному акті, який змінить стосунки між потенційно прихильною Німеччиною та українським народом, котрий боровся за свою свободу²⁴. Під час зібрання в аудиторію ввійшли два німецькі офіцери — проф. Ганс Кох і май. Ернст цу Ойкерн; вони відмовилися сідати за стіл для гостей на запрошення Я. Стецька. Проф. Г. Кох, спеціаліст з українських справ при німецькій армії, попросився до слова, щоб представити свою позицію. Його коментар щодо проголошення Української Держави був негативний. Він заявив, що Німеччина «не збирається допускати будь-які нові державотворення на території, здобутій кров'ю її вояків». Він вимагав розпустити збори. Покидаючи зібрання, проф. Г. Кох приступив до Стецька і сказав: «Ви граєтеся з вогнем»²⁵.

Те, що німці знали вже раніше від керівництва ОУН, Я. Стецько проголосив формально як Акт Відновлення Української Держави. Ось текст:

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшевицького поневолення

²⁴ Про події перед проголошенням незалежності див. у: Стецько Я. 30 червня 1941: проголошення відновлення державности України. — Лондон, 1967. — С. 175–194.

²⁵ Там само. — С. 197–198.

завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, — яка підпорядкується українському національному урядові, що створиться у столиці України — Києві.

Українська національно-революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий, справедливий лад у цілому світі.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації. Українська Національна Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі спільно з Союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!

Хай живе Організація Українських Націоналістів!

Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів — Степан Бандера!²⁶

Льва-Город, 30 червня 1941 р., год 20.

ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО

Голова Національних Зборів

Акт 30 червня був негайно прочитаний по радіо і викликав великий ентузіазм серед населення Західної України. Наступного дня митр. Андрей Шептицький пастирським листом благословив цю історичну подію та висловив сподівання, що новий уряд під керівництвом Я. Стецька задовольнить «потреби й добро

²⁶ Повний текст див. у: Центральний державний архів вищих органів і управління України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3; також: Тисяча років української суспільно-політичної думки. — К., 2001. — Т. VIII. — С. 24–25; Самостійна Україна. — Станіславів. — 1941. — 10 лп.

всіх замешкуючих наш край громадян, без огляду на те, до якого віросповідання, народности й суспільної верстви належить»²⁷. А 7 липня він написав листа до А. Мельника, закликаючи його до порозуміння зі С. Бандерою, що принесло б користь українському народові²⁸. Це прохання ніколи не було реалізоване.

Берлін був заскочений цим відважним вчинком ОУН(б), тому негайно вжив заходів, щоб покласти край усякому «самоуправству». У листі до Альфреда Розенберга Ерїх Кох заявив, що проголошення Акту суперечило «Гітлеровому плану колонізації Сходу і натомість утвердило принцип самовизначення народів»²⁹. Німецька СД добре розуміла значення подій у Львові. У звіті від 3 липня 1941 р. вона інформувала Берлін, що проголошенням Української Держави та формуванням поліції бандерівське керівництво намагається «поставити німецьку владу перед доконаним фактом»³⁰. Німецька позиція з'ясувалася під час розмови між С. Бандерою, д-ром В. Горбовим, В. Мудрим, д-ром С. Шухевичем і Д. Андрієвським з одної сторони та заступником державного секретаря Ернста Кундта д-ром Фюлем, суддею фон Бюловом і полк. А. Бізанцом з другої.

Перед початком розмови Е. Кундт сказав, що в будь-якій дискусії між німцями й українцями лише німецька точка погляду є вирішальною. С. Бандера не знітився на категоричну заяву Кундта і пояснив, що боротьба, яку ведуть українці, — це боротьба за вільну і незалежну Україну³¹. Кундт наполягав на тому, що тільки німецька влада має право ухвалювати політичні рішення в Україні. Бандера відповів, що «підставою повної співпраці з німецькими установами була мета встановити незалежну українську державу»³². Кундт спробував переконати, що жодна поміркована людина не ухвалюватиме рішень без погодження з відповідними органами влади³³. На це

²⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 358. — О. 1. — Зб. 18.

²⁸ Українське державотворення. — С. 159.

²⁹ Pnytzkyj R. *Deutschland und die Ukraine 1934-1945*. — S. 186.

³⁰ Див.: *Bundesarchiv*. — R58/214. — *Ereignismeldung UdSSR*. — № 11. — S. 58.

³¹ «*Niederschrift über die Rücksprache mit Mitgliedern des ukrainischen Nationalkomitees und Stepan Bandera vom 3.7.1941*», див.: *Hoover Institute on War and Revolution*. — *NSDAP*. — № 52. — S. 7–8.

³² *Ibid.* — S. 10.

³³ *Ibid.* — S. 13.

Бандера відповів: «Я хочу ще раз в'яяснити, що всі мої накази не залежали від будь-якого розпорядження чи згоди німецьких властей. Видаючи всі свої накази, я не покладався на жодні німецькі власті, ані на їхнє погодження, але тільки на мандат, який я отримав від українського народу»³⁴. Тоді Кундт заявив, що «лише Адольф Гітлер керує боротьбою»³⁵. Жереб було кинуте — обидві сторони визначили свої позиції чітко і безповоротно. Німецькі плани щодо Східної Європи не припускали створення незалежної української держави, а ОУН не могла йти на компроміс у цій справі, бо інакше зникла б основна мета її існування.

Нова політична дійсність віддзеркалилася в діяльності ОУН(б), як це задокументовано в німецьких поліційних звітах. Уже 2 липня 1941 р. послідовники Бандери організували поліцію і міську адміністрацію³⁶. У відповідь СД почала арештовувати провідних українських націоналістів. Звіт за 5 липня 1941 р. інформує, що С. Бандеру відправлено до Берліна на допити, а 7 липня він уже перебував у «почесному ув'язненні»³⁷. Ще декілька осіб було ув'язнено в Кракові та у Львові. Німці ще деякий час намагалися переконати Я. Стецька анулювати Акт від 30 червня. Для них це була обов'язкова умова, на чому кількаразово наголосив проф. Г. Кох 10 липня у розмові з Е. Кундтом, д-р Фюлем і фон Бюловом; він заявив, що «українського уряду немає. Можна взяти до уваги лише прихильний український народ, але не союзну українську державу»³⁸.

Передбачаючи можливість арешту, керівники ОУН(б) 10 липня скликали засідання, його учасники (Ярослав Стецько, Микола Лебедь, Ярослав Старух, Іван Климів — 'Легенда', Лев Ребет, Іван Равлик, Василь Турковський і Роман Ільницький) обговорювали майбутню діяльність ОУН(б). Щоб упевнитися, що Організація не залишиться без провідника, Стецько призначив на цю посаду М. Лебедя. Тоді ж вирішено перебудувати структуру ОУН(б), щоб підготувати її до боротьби проти Німеччини як держави-окупанта³⁹.

³⁴ *Hoover Institute on War and Revolution.* — S. 14.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ereignismeldung UdSSR.* — № 10.

³⁷ *Ibid.* — № 13, 15.

³⁸ *Bundesarchiv.* — R./150. — S. 1, *Rücksprache mit Prof. Dr. Koch am 10.7.1941.* — S. 7.

³⁹ *Plnytzkyj R. Deutschland und die Ukraine 1934-1945.* — S. 193–194; *Стецько Я.* — 30 червня 1941. — С. 256–260.

Я. Стецька та Р. Ільницького заарештували 11 липня, а на наступний день відвезли до Берліна, де вони, як і Бандера, перебували під домашнім арештом⁴⁰. У той час С. Бандера і Я. Стецько мали доступ до каналів зв'язку з Організацією і могли робити політичні заяви. Наприклад, 21 липня 1941 р. політичний відділ ОУН(б) видав декларацію, яка пояснювала значення і невідкличний характер Акта від 30 червня. Цей документ стверджує, що український народ уважатиме ворожі дії Німеччини щодо українського уряду агресію проти самої ідеї української державності, оскільки «Проголошення Української Держави у Львові — довершений факт. Починаючи з цієї дати, усі акти здійснюються від імені Української держави»⁴¹.

Занепокоєння в краї, спричинене ув'язненням провідних членів ОУН(б)⁴², посилилося, коли німецька влада розпочала обговорювати план об'єднання Західної України (Галичини) з Генеральною Губернією. Першою відреагувала Рада Сеньйорів К. Левицького, яка, розглянувши цю проблему 22—23 липня, звернулася до німецьких властей із протестною заявою⁴³. Однак 1 серпня 1941 р. злуку було урочисто проведено за участю членів націонал-соціалістичної партії Німеччини та поліційного і військового командування⁴⁴. Готуючись до можливих ускладнень, уряд Німеччини навіть видав спеціальну таємну інструкцію «Як трактувати українців». Наприклад,

⁴⁰ Pnytzkyj R. *Deutschland und die Ukraine 1934-1945*. — S. 187–188ж Стецько Я. — 30 червня 1941. — С. 272–273.

⁴¹ Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 516.

⁴² Фактично в кожному звіті Служби безпеки були згадки про антинімецьку діяльність послідовників Бандери. Див.: *Ereignismeldung UdSSR*. — № 52, 56, 58, 66, 78.

⁴³ *Bundesarchiv*. — Koblenz. — R58/215. — *Ereignismeldung UdSSR*. — № 32. — S. 19–20. Українські робітники в Німеччині писали розлогі листи до Гітлера, протестуючи проти німецької політики в Україні, ув'язнення Бандери і Стецька та злуки Галичини з Генеральною Губернією. Лист із датою 25 серпня підписали 193 особи. Докладнішу інформацію шукайте у: *Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II/1504 b. — С. 34-40 і 114-15.

⁴⁴ *Bundesarchiv*. — Koblenz. — R43 II/1340 b «*Verordnungsblatt für das Generalgouvernement*». Промови, пов'язані зі злукою, і копію розлогої статті в «*Europäische Revue*» (травень 1942) «*Das Generalgouvernement in der Neuordnung Europas*» («Генеральна Губернія в новій Європі») див. у: *Bundesarchiv*. — *Militär und Abwehr*. — Freiburg — RH 22/5 I RH 22/6.

українцям, які б висловлювали незадоволення з приводу прилучення окремих областей чи то до Генеральної Губернії, чи до Румунії, слід було відповідати: «Україну звільнено коштом німецької крові, отже Німеччина має право вирішувати долю цих областей відповідно до політичної доцільності»⁴⁵. Я. Стецько, котрий надалі перебував під домашнім арештом у Берліні, довідавшись про об'єднання Галичини з Генеральною Губернією, вислав 3 серпня Гітлерові листа від імені українського уряду, він заявив, що український народ, який століттями боровся за незалежну Українську Державу, здивований та обурений актом інкорпорації⁴⁶. Лідери українських військових частин у лавах німецького війська — «Нахтігалю» і «Роланду» — зреагували негайно. Р. Шухевич написав листа до верховного командування Вермахту, протестуючи проти подій у Галичині та заявляючи, що за таких умов українські легіони не можуть залишатися в німецькій армії. У відповідь обидва батальйони було відкликано з фронту — начебто для того, щоб вони пройшли додатковий вишкіл, — а у вересні переправлено до Франкфурта над Одрою. Там воякам-українцям дали до вибору дві можливості: або залишитися в Німеччині на примусову працю, або вступити на рік до охоронної поліції (Schutzpolizei) в Білорусі. Вони вибрали друге. Так було покладено край сподіванням українських націоналістів на військову співпрацю з Абвером⁴⁷.

Німецька влада була доволі толерантною щодо С. Бандери і Я. Стецька під час їхнього домашнього арешту — вони мали можливість зустрічатися з друзями і надсилати заяви до німецького уряду. Німці сподівалися, що українські політичні лідери таки змінять свою думку і скасують Акт від 30 червня 1941 р. Однак, після того як 14 серпня 1941 р. було видано «Меморандум ОУН щодо німецьких домагань розпустити український уряд», німецька сторона дійшла висновку, що Бандера і Стецько не відступляться. Цей документ був відповіддю на німецькі вимоги обмежити політичну

⁴⁵ *Bundesarchiv. – Militär und Abwehr. – Freiburg. – RH 22/171.*

⁴⁶ *Bundesarchiv. – Koblenz. – R 43 II/1500.*

⁴⁷ *У лавах Дружинників: спогади учасників. – Денвер, Колорадо, 1982. – С. 36–39, 85–100, 115–124 і 135–143. Також Дружини Українських Націоналістів у 1941–1942 роках. – Б. м., 1953. – С. 19–22, 37–41, 52–64. Див. також: Ординський Л. Дружини українських націоналістів (ДУН) // Вісті Братства колишніх вояків I-ої Української дивізії УНА. – 1952. – № 6-7 (20-21).*

діяльність ОУН(б); до відома керівництва Організації 6 серпня їх довели д-р Г. Кох і д-р Г. фон Менде. Головним пунктом німецьких вимог було розпущення українського уряду, створеного у Львові 30 червня 1941 р. У меморандумі ОУН(б) недвозначно заявила, що вона не може відкинути Акт від 30 червня, бо це означало б заперечити революційну традицію, основною метою якої було відновлення незалежної української держави. Як сказано в документі, «ОУН має бажання співпрацювати з Німеччиною не з опортунізму, а радше зі зрозуміння потреби кооперації для добробуту України»⁴⁸. Подібну пропозицію зробили представники німецької розвідки особисто М. Лебедеві, якого Я. Стецько призначив урядуючим керівником ОУН(б) в Україні. Ганс Кох, Вернер Маркерт, Ернст цу Ойкерн і ще якийсь неідентифікований майор запросили М. Лебедя на переговори, під час яких вимагали, щоб він, як заступник С. Бандери, анулював проголошення Української Держави. Як винагороду вони пропонували доручити ОУН(б) адміністрування в Галичині. Лебедева відмова припинила дискусію, відтак йому повідомили, що його охоронна посвідка буде чинна ще тільки вісім годин⁴⁹.

Не зумівши змусити Бандеру і Стецька відкликати Акт від 30 червня, німецька поліція 15 вересня відправила їх до головної в'язниці Берліна на Александерпляц, а в січні 1942 р. вони опинились у концентраційному таборі Заксенгаузен, де перебували до осені 1944 р. Одночасно СД розпочала облави, в результаті яких було ув'язнено сотні послідовників С. Бандери. Більшість арештованих вислано до концентраційних таборів, а інших страчено⁵⁰. Великі сили було кинуте на розшук М. Лебедя, 4 жовтня 1941 р. СД

⁴⁸ *National Archives. — Washington, D.C. — T120/2532. Український переклад цього документа можна знайти у: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали / За ред. Т. Гунчака і Р. Сольчаника. — Нью-Йорк, 1983. — Т.3. — С. 35–43. Див. також: Тисяча років української суспільно-політичної думки. — С. 37–44.*

⁴⁹ *Неопубліковані спогади Миколи Лебедя. — С. 94. Майже ідентична інформація міститься на с. 12 і 13 16-сторінкового рукопису в особистому архіві Петра Содоля у папці «М. Лебедь». Цей рукопис подає цікаві відомості про події 1941 р.*

⁵⁰ *Див.: Bundesarchiv. — R58/214. — Ereignismeldung UdSSR. — № 11. — S. 3–4. Часткові списки членів ОУН(б), арештованих протягом 1941–1943, див. у: Bundesarchiv. — R58/223. — Meldungen aus den besetzten Ostgebieten. — № 41 (Звіти з окупованих східних областей); див. теж: National Archives. — Washington, D.C. — T175/279; T175/146.*

видала «гончий лист» (винятково для поліції) з його фотографією та пересторогою, що він озброєний. Треба зазначити, що керівники ОУН(б) передбачували німецькі радикальні заходи і ще 10 липня 1941 р. скликали зібрання, на якому навіть обговорювали можливість негайного повстання проти німців. Проте цю ідею відкинули як нереальну — український народ спершу потрібно було підготувати організаційно і психологічно. На тому зібранні вирішено реорганізувати ОУН(б), щоб розпочати інтенсивну підготовку до збройної боротьби проти Німеччини. Присутній на зібранні Роман Ільницький зауважив, що це була перша резолюція ОУН(б), спрямована проти нацистської Німеччини⁵¹. Після того антинімецька діяльність ОУН(б) значно посилилась. Звіт СД від 27 серпня 1941 р. цитує пророчу пересторогу ОУН(б) Гітлерові у меморандумі від 23 червня: «Німецькі війська, які вступають на українську територію, будуть, очевидно, трактовані як визволителі, але це ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина прийде до України без відповідної мети і без обіцянок відновити Українську Державу»⁵². Звіти СД від 22 і 27 серпня 1941 р. доводять, що ставлення українців до німців змінилося тоді, коли з'ясувалося, що німецьке військо прийшло не визволяти український народ. Один звіт цитує летючки і написи на будинках: «Геть чужу владу!», «Хай живе Степан Бандера!» Інший звіт повідомляє: «[...] прагнення незалежності проявляється більше й більше, як і рішучість у намірі звільнитися від німецького впливу»⁵³.

В умовах посилення нацистського гніту і духу спротиву в українців, ОУН(б) під керівництвом Миколи Лебедя провела у вересні 1941 р. конференцію, під час якої чітко сформулювала політичні цілі, наголосивши на потребі публікувати матеріали, які б підносили політичну свідомість населення і насамперед розкривали німецькі плани експлуатації та колонізації України. Таку пропаганду розглядали як підготовчий етап до активної боротьби⁵⁴. Постанови тієї конференції були рівнозначні оголошенню війни проти

⁵¹ *Особисті спогади про зібрання див. у Plynzkyj R. Deutschland und die Ukraine 1934-1945. — S. 192–194.*

⁵² *Див. прим. 15.*

⁵³ *Kosyk W. The Third Reich and Ukraine. — P. 529–530.*

⁵⁴ *Лебедь М. УПА: Українська Повстанська Армія. — Пресове Бюро УГВР, 1946. — С. 16–17.*

Німеччини. Зайняти таку позицію не було справою легкою, бо народні маси ще й далі були схильні бачити в німцях визволителів від радянського кошмару, отже потрібно було підготувати людей до неминучої конфронтації з нацистами. У квітні 1942 р. ОУН(б) провела Другу конференцію, під час якої обговорено українські політичні перспективи і чітко стверджено, що метою ОУН(б) є встановлення суверенної Української Держави⁵⁵. Заявляючи, що війна ведеться в інтересах імперіалістичних держав — Німеччини й СРСР — Конференція заявила: «[...] московсько-большевицькій міжнародній концепції — інтернаціоналу й німецькій концепції т. з. “Нової Європи” ми протиставляємо міжнародню концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом — “Свобода народам і людині”»⁵⁶.

Німці сподівалися придушити ці ініціативи крайніми, насильницькими засобами. Наприклад, Служба безпеки в Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Рівному, Житомирі й Вінниці отримала спеціальну інструкцію щодо «бандерівського руху». В ній сказано: «Достеменно встановлено, що бандерівський рух готує повстання в Райхскомісаріаті, кінцевою метою якого є створення незалежної України. Всіх активістів бандерівського руху треба негайно арештувати і після ґрунтовного слідства таємно ліквідувати як злочинців»⁵⁷.

Хоча німці приділяли більше уваги діяльності послідовників Бандери, було очевидно, що згодом вони застосують репресивні заходи і проти послідовників Мельника, бо їхня програма також вимагала встановлення самостійної Української Держави. Берлін наказав місцевим властям перешкодити самостійницьким діям за всяку ціну⁵⁸. На місцях, мабуть, зрозуміли цю інструкцію так, що

⁵⁵ ОУН в світлі постанов... — С. 61.

⁵⁶ Там само. — С. 62–63.

⁵⁷ *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem internationalen Militärgerichtshof. — Nürnberg, 1949. — B. XXXIX. — S. 369–370.*

⁵⁸ *Накази про запобігання встановленню української національної держави були видані також німецькій армії. Командування 17-ї армії повторило ці інструкції: «Ukrainische politische Selbständigkeits-Bestrebungen im Sinne eines ukrainischen Nationalstaates und Gründung einer ukrainischen Armee im Operationsgebiet zu unterbinden» // National Archives. — T312/674/8308426.*

кожний вияв національного почуття з політичним забарвленням повинен бути придушений. Тому-то після урочистого відзначення Базару, в якому взяли участь тисячі людей, німецька поліція розпочала слідство, яке призвело до арешту і розстрілу близько двадцяти членів ОУН(м). Між ними був один член екзекутиви тієї організації⁵⁹.

ОУН(м) найбільших втрат серед керівництва зазнала в Києві, де зосереджувались її головні сили. Хоча мельниківці не долучилися до проголошення Української Держави, вони зорганізували Українську Національну Раду на чолі з проф. Миколою Величківським, сподіваючись, що ця інституція розвинеться у репрезентативний політичний орган у Східній Україні. Полк. А. Мельник і його послідовники очікували доброзичливого ставлення нацистів до своїх намірів. Однак репресивні дії СД щодо різних членів Національної Ради, включно з арештом проф. А. Величківського, принесли їй швидкий кінець⁶⁰. Все-таки, за короткий час свого існування Рада не лише досягла успіху в пробудженні громадськості, але й, реагуючи на щораз частіші вияви насильства з німецького боку, направила меморандум до Гітлера, надісланий 14 січня 1942 р. Цей документ не лише віддзеркалював розчарування українського народу німецьким правлінням, але також засвідчив крах сподівань ОУН(м) на німецьку політику⁶¹, зумовлений гірким досвідом. Уже 12 грудня 1941 р. СД конфіскувала тираж газети «Українське Слово» та заарештувала Олега Кандибу, Івана Рогача, Ярослава Чемеринського і Петра Олійника — провідних членів ОУН(м)⁶². Після цих арештів видання газети було припинено. В лютому 1942 р. гестапо завдало смертельного удару літературній групі, яка видавала літературний журнал «Літаври». Учасників групи заарештували і близько 40 осіб розстріляли, серед них — поетесу Олену Телігу⁶³. У відповідь на такі brutальні методи СД 24—25 травня 1942 р.

⁵⁹ Див.: ОУН у війні. — Інформаційна Секція ОУН, 1946. — С. 69—72.

⁶⁰ Гайвас Я. На закрутах історії: стається непередбачене // Непогасний огонь віри / За ред. З. Книша. — Париж, 1974. — С. 269—270.

⁶¹ Цей документ можна знайти в: Bundesarchiv. — R43 II/1504 або в: National Archives. — T454/92/000715. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті... — С. 44—47.

⁶² ОУН у війні. — С. 73.

⁶³ Докладніше див. у: Armstrong J. A. Ukraine: Colony or Partner? — P. 106—116.

ОУН(м) скликала конференцію в Почаєві, на якій, за словами учасника Ярослава Гайваса, було засуджено німецьку колоніальну експлуатацію України. Позицію ОУН(м) з'ясував перший промовець на конференції, Бистрий, який заявив, що українська політика щодо німців «повинна бути нашою реакцією на німецьку політику в Україні. Ця політика є не лише колоніальною експлуатацією, але також колоніальним винищуванням українського народу»⁶⁴. Конференція вирішила, що ОУН(м) повинна активно боротися проти німецької влади як другого, поряд із більшовизмом, великого ворога України, і це рішення визначило напрями діяльності ОУН(м) на час війни, хоча й не всі члени Організації їх схвалювали, серед них і сам А. Мельник⁶⁵.

Рішення конференцій обох ОУН енергійно поширювали в підпільних журналах, бюлетенях і летючках — такі факти ретельно реєструвала СД⁶⁶. У її звітах подано розлогі цитати з декількох таких публікацій. Наприклад, в одній брошурі ОУН(б) було сказано, що «Німеччина, яка прикидається союзницею і визволителькою, не бажає бачити Україну об'єднаною та незалежною, вона не хоче, щоб існувала українська держава, але навпаки, планує перетворити Україну в свою колонію, а український народ — у рабів»⁶⁷. Одна стаття в бандерівському «Бюлетені» (ч. 4) закликала український народ до опору німецьким властям. Стаття твердить, що «комунізм і фашизм радше схожі у своїх основних цілях, вони відрізняються лише тактикою»⁶⁸. Аналізуючи пропаганду ОУН(б), німецька

⁶⁴ Див.: *Організація Українських Націоналістів 1929-1954. — Париж, 1955. — С. 285–289; Непогасний огонь віри. — 72; Armstrong J. A. Ukraine: Colony or Partner? — P. 272–277; Гай вас Я. Коли кінчалася епоха. — На чужині, 1964. — С. 78–82.*

⁶⁵ *Непогасний огонь віри. — С. 272–273. Треба зазначити, що конференція в Почаєві відбулася без схвалення полк. Мельника. Можливо, його дратував факт, що конференція обрала Олесья Кандибу — 'Ольжича' заступником провідника ОУН та провідником Організації на території України. Це зменшило авторитет Мельника. Він і Ольжич відрізнялися своїм ставленням до німців. Якщо Мельник усе ще сподівався знайти спільний з Берліном ґрунт, то Ольжич схилився до радикальної антинімецької політики. Див.: Киричук Ю. Український національний рух 1940-1950 р. ХХ століття: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — С. 97.*

⁶⁶ *Bundesarchiv. — R58/698. — Meldungen aus den besetzten Ostgebieten. — № 14. — S. 83; № 17. — S. 174–175; № 18. — S. 183, 193–95.*

⁶⁷ *Ibid. — R58/223. — Meldungen aus den besetzten Ostgebieten. — № 37. — S. 64.*

⁶⁸ *National Archives. — T175/17/2520098-2520105.*

розвідка у звіті від 27 листопада 1942 р. робить висновок, що лєтючи фракції Бандери підбурюють вчиняти замаху на німців, особливо співробітників СД⁶⁹.

Українська підпільна література і звіти СД видимо доводять, що ОУН(б) після 15 вересня 1941 р. та ОУН(м) після конференції в Почаєві 24—25 травня 1942 р. вважали нацистську Німеччину ворогом українських політичних прагнень, гнобителем та експлуататором українського народу. Таке ставлення до німецької влади було чітко з'ясоване в резолюціях Третьої конференції ОУН(б) 17—21 лютого 1943 р.: більшовики й нацисти ведуть імперіалістичну війну, яка має на меті «цілковите поневолення нації та окремих людей [...] Україна знайшлася в сучасний момент між молотом, а ковадлом двох ворожих імперіалістів — Москви й Берліна, що в рівній мірі трактують її як колоніальний об'єкт»⁷⁰.

Протинімецька позиція українського підпілля особливо ясно віддзеркалилася в постановах Третього надзвичайного великого збору (III НВЗ) ОУН(б), який відбувся в серпні 1943 р. У них серед іншого йдеться про «гітлерівську програму поневолення та її брутальні колоніальні методи», котрі поставили українську націю в дуже трудну ситуацію⁷¹. Німецька влада усвідомлювала войовничість українського національного підпільного руху, тому в її поліційні звіти, після 1941 р., запроваджено термін «Die Ukrainische Widerstandsbewegung» — «український рух опору».

III НВЗ мав набагато більше значіння, ніж просто оголошення відкритої війни проти нацистів і більшовиків. Навіть німецька розвідка рапортувала 15 вересня 1943 р., що III НВЗ постановив позбавити ОУН(б) виняткового права вирішувати питання національної ваги⁷⁵. Рапорт також інформував, що «позбуваючись авторитарного характеру, ОУН(б) зазнала фундаментальних змін [...] Зміна політичних засад ОУН(б) вказує на тенденцію до демократичних поглядів»⁷⁶. У рапорті також читаємо, що III НВЗ створив

⁶⁹ *National Archives*. — T175/279/5490778.

⁷⁰ *ОУН в світлі постанов...* — С. 75—89.

⁷¹ *Подобиці про цей Збір див. у: Там само.* — С. 90—103.

⁷⁵ *Ukrainische Nationalistische Bewegung // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1983. — Т. 6: УПА в світлі німецьких документів. — Кн. 1: 1942 — червень 1944 / Упоряд. Т. Гунчак. — С. 94*

⁷⁶ *Там само.* — С. 95.

на всеукраїнських (Allukrainertums) засадах Головну Команду УПА, яка не підлягатиме жодним політичним групам⁷⁷. Про нові демократичні засади говорять «Програмові постанови» III НВЗ, в яких написано про «свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядових доктрин і догм». Стаття 12-та говорить про «повне право національних меншостей плекати свою власну по формі й змісту національну культуру». Стаття 13-та — про «рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадських правах та обов'язків, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок»⁷⁸. Варто відзначити, що ці далекосяжні, навіть революційні зміни в структурі і програмі ОУН відбулися в час жорстокої боротьби проти двох тоталітарних держав. Це значний поступ у розвитку української політичної думки.

Отож, від вересня 1941 р. ОУН(б) провадила наполегливу антинацистську пропаганду, яка впливала не лише на членів Організації, але й на все українське суспільство. Зрозуміло, що це не була лише боротьба на словах — це був необхідний період психологічної та організаційної підготовки до відкритого спротиву німецькому пануванню. Брутальна і деспотична поведінка німецьких властей зіграла на руку ОУН, бо пригноблене населення переконалося, що єдина його надія — долучившись до ОУН, узяти активну участь у національному русі опору.

⁷⁷ *Ukrainische Nationalistische Bewegung*. — С. 94–95.

⁷⁸ *ОУН в світлі постанов...* — С. 112. Киричук Ю. *Український національний рух 40 – 50 років ХХ століття: Ідеологія та практика*. — Львів 2003. — С. 131–132; Прокоп М. *У сорокріччя III Надзвичайного Великого Збору ОУН // Сучасність*. — 1983. — Липень-серпень. — С. 104–132.